

بررسی و تحلیل مضامین و نقوش سنگ قبور صندوقی موزه آستان قدس رضوی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۱۶
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۲۱

لیلا غنی زاده^۲
افسانه براتی فر^۳
میثم جلالی^۴

چکیده

مرگ ضرورتی حیاتی و پدیده‌ای انکارناپذیر است و سنگ مزار شاخصه‌ای در این جریان می‌باشد. پیشینه استفاده از سنگ مزار در ایران به بعد از اسلام می‌رسد. سنگ‌مزارات مانند دیگر آثار دوره اسلامی به تدریج دارای تزییناتی شدند که شاخصه‌های زیادی اعم از معرفی متوفی تا دوره و نشانه‌های تاریخی را نمایان می‌کنند. استفاده از سنگ مزار صندوقی بر روی مزار متوفی، تاریخ دقیق و مشخصی ندارد. اما، اولین نشانه‌های آن را می‌توان در دوره تیموری مشاهده کرد. در این پژوهش، هفت نمونه از سنگ‌مزارهای صندوقی محفوظ در موزه آستان قدس رضوی مورد مطالعه قرار گرفته است. دو مورد از آن‌ها به تازگی در حفاری‌های حرم مطهر رضوی یافت شده‌اند و در این پژوهش، برای اولین بار معرفی می‌شوند. هدف از این پژوهش مطالعه ساختار، کتیبه‌ها و نقوش سنگ قبرها می‌باشد. پرسش پژوهش این است که: مضمون کتیبه‌ها و نقوش تزیینی سنگ قبور صندوقی موزه آستان قدس رضوی به چه موضوعاتی اشاره دارند؟ روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی است و گردآوری داده‌ها بر مبنای اطلاعات کتابخانه‌ای، اسنادی و میدانی می‌باشد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که، تزیینات سنگ‌مزارهای صندوقی مورد مطالعه با نقش مایه‌هایی کتیبه‌ای، هندسی، محرابی و مقرنسی باکنده-کاری‌هایی از شاخ و برگ گیاهانی مانند گل لوتوس و طرح‌های اسلیمی بوده است. این نقوش در دوران صفویه، بازتاب فضای شیعی آن دوران بالاخص، در استفاده از نام حضرت علی (ع) بوده است. در نوشتن کتیبه‌های این سنگ‌مزارها از خطوط کوفی بنایی، ثلث و نسخ استفاده شده است.

واژه‌های کلیدی: موزه آستان قدس، دوره تیموری، دوره صفوی، سنگ‌مزارات صندوقی، نقوش تزیینی، کتیبه.

1-DOI: 10.22051/JJH.2022.40614.1804

۲- مدرس گروه نقاشی، موسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران. Leila.ghanizadeh@yahoo.com

۳- کارشناسی ارشد نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران، نویسنده مسئول. Afsanehbaratifar@gmail.com

۴- پژوهشگر بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ایران. m.jalali@islamic-rr.ir

بسیاری از مردم در وصیت خود خواستار دفن در جوار مرقد این امام بزرگوار بوده‌اند. هم‌چنین، هم‌زمان با توسعه حرم مطهر و همین‌طور روند رو به گسترش شهرنشینی تعدادی از سنگ قبرهای اطراف حرم مطهر نیز به موزه آستان قدس رضوی انتقال یافته است. نگارندگان در این پژوهش در نظر دارند به مطالعه و بررسی مضامین و نقوش تعدادی از سنگ قبور صندوقی منتخب موجود در موزه و خزانه آستان قدس رضوی بپردازند. سنگ قبور مورد بررسی به دوره‌های تیموری و صفوی تعلق دارند. روش پژوهش به دو شیوه کتابخانه‌ای و میدانی به موازات هم انجام پذیرفته و عکاسی، طراحی، خواندن کتیبه‌ها و بررسی و تفسیر نقوش از جمله اقدامات صورت گرفته است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر مبتنی بر روش تحلیلی توصیفی است و جمع‌آوری اطلاعات به کمک مطالعات میدانی و اسناد و منابع کتابخانه‌ای به موازات هم می‌باشد. جامعه آماری مجموعه سنگ مزارات آستان قدس است و نمونه‌های برگزیده به روش انتخابی شامل هفت مورد است. در انتخاب این هفت مورد، حجم و گستره داده‌ها و میزان تخریب مدنظر بوده است. ماهیت پژوهش و چگونگی تحلیل داده‌ها نیز به شیوه کیفی است.

پیشینه پژوهش

به لحاظ سابقه پژوهش در ارتباط با سنگ مزارات دوره اسلامی، کتیبه‌ها و نقوش حک شده بر آن‌ها تاکنون تحقیقاتی انجام گرفته که به مطالعه و تحقیق درباره نقوش موجود در سنگ قبرهای نواحی مختلف ایران پرداخته‌اند. از آن جمله می‌توان به «آثار سنگی موزه آستان قدس رضوی» نوشته میثم جلالی (۱۳۹۴) اشاره کرد، که در آن، کتیبه‌ها و سنگ قبرهای محفوظ در موزه آستان قدس رضوی به صورت موجز معرفی شده‌اند. علیرضا شیخی و عطیه جهانیان (۱۳۹۷)، در مقاله «بررسی و شناخت مضامین و نقوش سنگ قبرهای محفوظ در هارونیه توس» سنگ مزارهای هارونیه را از حیث مضمون و نقوش بررسی کرده‌اند.

مرگ بخشی از جریان زندگی و امری اجتناب‌ناپذیر است. مواجهه با مرگ عمری به درازای خلقت بشریت دارد. رویارویی مداوم بشریت با مرگ، انسان را ناگزیر از پذیرش آن ساخته است. از این رو، میل به دانستن و شناخت بیش‌تر پدیده مرگ از قدیمی‌ترین دغدغه‌های آدمی بوده است. شیوه برخورد با این فرآیند در فرهنگ‌ها و سنت‌های گوناگون الگوهای متفاوتی دارد. اما از آن جایی که، آدمی همواره، در صدد راهی برای زنده نگه‌داشتن و ستودن درگذشتگان بوده است، یادمان‌ها و مقابر از بارزترین شیوه‌های نمایش و نشان‌های فرد متوفی بوده است. ساخت مقابر و آرامگاه از دیرباز برای ارج نهادن به جایگاه مردگان حایز اهمیت بوده به طوری که، در دوران باستانی ایران باگوردخمه‌ها و مقابری مواجه می‌شویم که سنت‌های گذشتگان را نسبت به متوفی بر ما روشن می‌سازد. بعد از اسلام طبق سنت اسلامی، متوفی طی مراسمی در خاک دفن می‌شود. مقابر به موازات دوره‌های تاریخی از نظر ساختاری تحت تاثیر عوامل مختلف فرهنگی و آیین‌ها و باورهای جامعه‌ای رو به تغییر قرار گرفت و دگرگون شد. در ایران اسلامی، بناهای آرامگاهی از سده چهارم ه. ق. و ساخت آرامگاه برای اشخاص مهم رواج یافت و به تدریج رونق گرفت و به گواه تاریخ، همواره مقابر بزرگان و افراد شاخص جامعه در طول دوران‌های بعدی نیز اهمیت خود را حفظ کرد. وجه مشترک مقابر و آرامگاه‌ها چه برای بزرگان و چه مردم عادی وجود سنگ مزاری است که با مشخصات ویژه‌ای ساخته می‌شود. گرچه نشان و مدرکی از چگونگی آغاز گذاشتن سنگ بر مزار متوفی در دست نیست، اما می‌توان گفت چگونگی تدفین و گذاشتن نشانه/سنگ قبر پس از چهل روز در فقه شیعه، می‌تواند سرآغاز این سنت باشد (تناولی، ۱۳۸۸: ۷). سنگ‌مزارها در انواع گوناگون و سبک‌های خاص که ریشه در مبانی اعتقادی دوره‌های اسلامی دارد در همه گورستان‌ها استفاده می‌شود و جزو شاخصه مهمی از گورستان است. در این میان، حرم مطهر رضوی از گذشته دور و هم‌زمان با دفن پیکر مطهر امام هشتم شیعیان، امام‌رضا (ع) کانون توجه طیف‌های مختلفی از مردم بوده است و به واسطه آن،

جواد، پویان و مزگان خلیلی (۱۳۸۹)، در پژوهش «نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبرهای دارالسلام شیراز» نقوش تزئینی این گورستان را تقسیم‌بندی کرده و به مطالعات مردم‌شناسی آن پرداخته‌اند. در مقاله «سفیدچاه، نمایه‌ای فراتر از یک گورستان (شناخت و بررسی مضامین تصویری گورستان سفیدچاه)» نوشته روزا علینژاد (۱۳۹۳)، نقوش تزئینی به کار رفته در سنگ قبرها، تقسیم‌بندی‌ها و معنایی آن‌ها تفسیر و تبیین شده است. هوشنگپور کریم و صادق کیا (۱۳۴۲)، در پژوهش «سنگ مزارهای ایران» به تقسیم‌بندی نقوش تزئینی سنگ مزارها به صورت کلی پرداخته‌اند. هم‌چنین، می‌توان به مقاله «شناخت و بررسی مضامین و نقوش تزئینی سنگ قبور شهرستان دره شهر در استان ایلام» نوشته شریفی نیا و همکاران (۱۳۹۵) و مقاله «نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبور قبرستان تخت فولاد اصفهان (با تاکید بر نقوش حیوانی شیر و ماهی)» نوشته صفی‌خانی و همکاران (۱۳۹۳)، اشاره کرد؛ که در این دو پژوهش، سنگ مزارها به صورت بومی مطالعه شده و نقوش مورد تاکید در پژوهش بر مبنای نقوش حیوانی قرار داده شده است.

پیشینه تاریخی سنگ مزار

باگذشت زمان در ایران به هر نقطه از این سرزمین که بنگریم گواه ریشه‌ای از اعتقادات بومی به خصوص آداب و رسوم مرگ، مزار و متعلقات آن خواهیم بود که جز شواهدی اندک و ناچیز، از آن‌ها باقی نمانده است (خسرونژاد، ۱۳۷۷: ۲۴). با توجه به عدم تدفین مردگان در پیش از اسلام، پیشینه استفاده از سنگ مزار به بعد از اسلام می‌رسد؛ اما نقش کردن تصویر بر مقابر در پیش از اسلام نیز به چشم می‌خورد. شاید بتوان اولین استفاده تصویر بر مقبره را به داریوش اول هخامنشی نسبت داد که فرمان داد تصویرش را به دور از واقع‌گرایی بر مقبره‌اش حک کنند (رهبر، ۱۴۰۰: ۲۴). با این حال، تداوم تاریخی این رویکرد در حکاکای آرامگاه در پیش از اسلام مشخص نیست. با ورود اسلام به مرزهای ایران توجه و اهمیت به جایگاه مردگان و مراسم‌های دینی در تکریم فرد متوفی باعث شد تا همان‌طور که هنر در گوشه و کنار زندگی مردم

دیده می‌شود بر سنگ مزارها نیز نقش ببندد. در هر دوره تاریخی، هنر اسلامی تکامل یافت و رفته رفته جایگاه خود را در هر قسمت از زندگی مردم نمایان کرد. حکام تیموری و فرمانروایان اوایل دوره صفوی، مهم‌ترین حامیان فرهنگ ایرانی بودند و در خلال دوره حکومت‌شان هنر، به‌ویژه، معماری به نقطه اوج خود رسید (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۹). از دوره تیموری ساخت مقابر و اهمیت آن دوچندان شد. به طوری که، تیمور اعضای خانواده‌اش را برای ساخت بناهای تاریخی تشویق می‌کرد. یکی از همسران او، تومان آغا در شاه‌زنده یک خانقاه بنا نمود. برخی دیگر از همسران و خواهرانش نیز در این مکان مقبره‌هایی ساختند. شاه‌زنده، نمونه‌ای مهم در این زمینه است که تیمور اعضای خاندانش را برای ساختن چنین بناهای مذهبی و دیگر موسسات رسمی، تشویق می‌کرد. بدین ترتیب، بین سال‌های ۱۳۷۰-۱۴۰۵ م. ۷۲۲-۵۸۰۸ ق.، توسط خاندان تیمور در شاه‌زنده، بیست مقبره ساخته شد (همان: ۲۹-۳۰). اهمیت ساخت مکان‌های مذهبی برای تیمور به اندازه‌ای بود که در تسخیر دمشق به جهت کشورگشایی «هالی را به دلیل بی‌اهمیتی و به‌خصوص بی‌اعتنایی به مزار ام‌حبیبه یکی از همسران پیامبر سرزنش کرد و دستور داد آرامگاهی باشکوه و متناسب با شأن این خانم بنا کنند» (بوات، ۱۳۸۳: ۵۱). یکی از نمونه‌های سنگ مزار صندوقی را می‌توان در دوره تیموریان یافت که در گور امیر سمرقند کار گذاشته شده است. این بنا، قبل از سال ۵۸۰۴ ق. ۱۴۰۱ م. به عنوان یک مدرسه ساخته شد. در این سال، تیمور دستور ساخت آرامگاه حاضر را صادر کرد. پس از مرگ او، پسرش شاهرخ، او را در آن جا دفن کرده و نواده‌اش الغ‌بیگ این آرامگاه را تبدیل به بقعه سلطنتی تیموریان کرد. مهم‌ترین بخش‌های باقی‌مانده این بنا، گنبد و بناهای مجاور در جنوب آن است. دعا‌هایی خطاب به امام علی (ع) بر روی سنگ قبر تیمور به خط ثلث به وسیله الغ‌بیگ نوشته شده است (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۲۰). رفته رفته با تغییر حکومت از تیموریان به صفویان، نقوش و کتیبه‌ها برای بسط عقاید شیعی به کار گرفته شد. شاید بتوان گفت، حکومت صفویان از لحاظ هنری وارث تیموریان بود. اما اقدام مهم شاه اسماعیل و

معرفی مذهب شیعه به عنوان مذهب رسمی کشور، این مذهب که میراث شاه اسماعیل شناخته می‌شود، سبب اتحاد و هم‌دلی مردم و یک‌پارچگی و وحدت در هنرهای تجسمی شد. شایان ذکر است کتیبه‌های تاریخی در این دوره به حد اعلائی خود رسید (آزند، ۱۳۹۲: ۴۸۶). در امام‌زاده‌ها (مقبره‌ها) کتیبه‌ها با چهار مضمون، شکرگزاری خداوند و رحمتش، مرگ هر چیزی در روی زمین، کاربرد بنا و عباراتی درباره بزرگان دینی استفاده می‌شود (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۶۵). بدین ترتیب، اهمیت به متوفی و مقبره و سنگ مزار را می‌توان از دوره تیموری مشاهده کرد که در دوره صفوی با بسط عقاید شیعی و تزیینات متنوع تکامل یافت. همان‌طور که هنر در این دوران به اوج خود می‌رسید، در تمام زندگی مردم رسوخ داشت و هنرمند در هر قسمتی از جمله سنگ‌مزارات، هنر خود را به نمایش می‌گذاشت.

جایگاه تاریخی توس و شهر مشهد در تولید آثار سنگی

مشهد مرکز استان خراسان رضوی در ارتفاع ۹۸۵ متر از سطح دریاست. شهر مشهد در شمال رشته جبال بینالود و در جنوب رودخانه کشف رود که اراضی اطراف آن را مشروب می‌کند قرار دارد. وجود معادن سنگ متعدد پیرامون شهر مشهد موجب شده تا از گذشته‌های دور سنگ تراشی یکی از مشاغل پررونق در شهر مشهد محسوب شود، به گونه‌ای که سفرنامه‌نویسان، جغرافی‌دانان و مورخان متعددی از این موضوع در نوشته‌های خود یاد نموده‌اند. یکی از اولین کسانی که به این موضوع پرداخته، احمد بن اسحاق یعقوبی است. لسترنج ضمن اشاره به نوقان و طابران به نقل از وی می‌نویسد: «نوقان به تهیه و ساختن ظرف‌های سنگی که به نواحی دیگر می‌بردند شهرت داشت و از کوه‌های آن طلا و نقره و آهن و مس استخراج می‌گردید» (لسترنج، ۱۳۴۶: ۴۱۵).

شیخ صدوق، ابن حوقل و زکریای قزوینی نیز هر یک به نوبه خود به معادن سنگ اطراف مشهد و آثار و ابزار آلاتی که از آن ساخته می‌شود، اشاره دارند (ابن بابویه، ۱۳۷۳: ۳۰۲؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۹؛ قزوینی، ۱۳۸۹: ۴۱۱). برنارد اوکین از محققان معاصر

به استفاده از سنگ سیاه در بناهای مشهد و نیشابور به خصوص در آزاره و هم‌چنین، برای سنگ قبر، اشاره دارد و بدون یادکردی از معادن سنگ مشهد، هم‌چون خلج و کوه‌سنگی، احتمال می‌دهد که این سنگ‌ها از جای نزدیکی مورد استفاده قرار گرفته باشند (اوکین، ۱۳۸۶: ۱۳۰). هانس وولف گزارشی مستند از پیشه سنگ تراشی در مشهد و ابزار آلات و تکنیک‌های به کار گرفته شده ارائه می‌دهد (وولف، ۱۳۷۲: ۱۱۶-۱۲۰).

تا همین اواخر طبق یافته‌های مادی، منابع مکتوب و مستندات موجود، بازار سنگ تراش‌ها در شمال حرم مطهر قرار داشته است (دلبری، ۱۳۹۳: ۱۸۴). اسامی دیگر بازار سنگ تراش‌ها، بازار حکاکان یا حکاک‌ها بوده و گاهی هم بازار آغچه یا آقاچه خوانده می‌شده است. در این منابع، آن جاکه به معرفی کوچه‌ها و خیابان‌های متصل به خیابان نادری می‌پردازند، در ضلع جنوبی این خیابان به تیمچه سنگ تراش‌ها اشاره شده که به کوچه حمام سالار می‌رسیده است (مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۶: ۵۱). در این بازار، ظروف سنگی زینتی مانند کوزه قلیان، قح، جام، دوات جواهر، هاون، قابلمه و دیگ و ظروف آشپزخانه و نیز سنگ قبر تراشیده و فروخته می‌شد (ماهوان، ۱۳۸۳: ۴۲۶).

سنگ قبر صندوقی موزه آستان قدس رضوی

سنگ قبرهای موجود در موزه آستان قدس رضوی، مجموعه‌ای از سنگ قبرهای مسطح، صندوقی و گهواره‌ای متعلق به دوره‌های گوناگون تاریخی است. قدیم‌ترین آن‌ها به مرتضی بن شرف شاه موسوی تعلق دارد و دارای تاریخ ۷۰۸ هجری قمری است. صاحبان این سنگ قبرها طیف وسیعی از قشرهای مختلف مردم را تشکیل می‌دهند. برخی از این سنگ‌مزارها متعلق به شخصیت‌های سیاسی و نظامی، تعدادی متعلق به شخصیت‌های فرهنگی و مذهبی و بعضی دیگر متعلق به تاجران و کسبه است. تعدادی سنگ قبر نیز وجود دارد که به عوام تعلق دارند که در قبرستان‌های اطراف و صحن‌های حرم مطهر رضوی مدفون بوده‌اند.

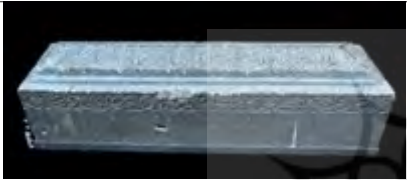

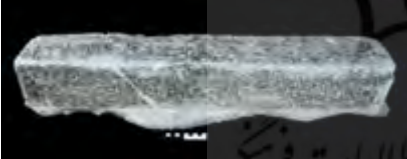

سنگ قبرهای صندوقی موجود در موزه آستان قدس

رضوی که موضوع این مقاله هستند به دوره تیموری و صفوی و اکثر آن‌ها به شخصیت‌های سیاسی و اجتماعی آن دوره تعلق دارند. تعدادی سنگ قبر صندوقی نیز وجود دارد که به دلیل فرسایش و یا شکستگی، شناسایی صاحب آن‌ها امکان‌پذیر نیست، اما با توجه به فرم آن‌ها به دوره صفوی تعلق دارند (جلالی، ۱۳۹۴: ۹۹). طبق اظهارات کیفیلی و باغبان در گزارش گمانه‌زنی اطراف حرم مطهر به سال ۱۳۷۰ ش.، در نزدیکی آرامگاه شیخ طبرسی دو سنگ قبر صندوقی یکی، با تاریخ ۸۶۴ ق. به همراه دو ظرف سفالی و دیگری، با تاریخ ۹۸۶ ق. به دست آمد (کیفیلی و باغبان، ۱۳۷۰: ۹۹). متأسفانه از این دو اثر فرهنگی

در حال حاضر نشانی در دست نیست. هم‌چنین، طی سال‌های اخیر، دو سنگ قبر صندوقی در ضلع غربی رواق دارالسلام کشف گردید که صرفاً در آن جامد فون گردیده بودند و پس از پیگیری‌های لازم در نهایت، به موزه مرکزی آستان قدس رضوی منتقل و در معرض نمایش درآمدند.

در مجموع باید گفت در حال حاضر سنگ قبور صندوقی موجود در موزه آستان قدس رضوی، پانزده عدد است که در این مقاله به بررسی و معرفی هفت نمونه از آن‌هایی می‌پردازیم که دچار کم‌ترین تخریب و دارای بیش‌ترین اطلاعات هستند. جدول ۱، به معرفی سنگ مزارات مورد مطالعه می‌پردازد.

جدول ۱. سنگ قبور مورد مطالعه محفوظ در آستان قدس (نگارندگان).

ردیف	متعلق به	قدمت	نوع	ابعاد	تصویر
۱	آرزو ملک بنت امیرایاز	۹ هجری قمری (۸۱۴)	صندوقی گهواره‌ای	طول ۱۶۶/۴ عرض ۴۵/۵ ارتفاع ۴۷/۵	
۲	کمال‌الدین حسین قلی	۹ هجری قمری (۸۸۰)	صندوقی	طول ۹۲/۵ عرض ۳۵ ارتفاع ۲۵	
۳	زمرد خاتون بنت امیر سعیدشاه	۱۰ هجری قمری (۹۰۸)	صندوقی	طول ۱۷۴ عرض ۲۹/۵ ارتفاع ۳۲	
۴	---	احتمالاً دوره صفویه	صندوقی	طول ۱۰۹ عرض ۲۹ ارتفاع ۱۸	
۵	---	احتمالاً دوره صفویه	صندوقی	طول ۱۷۱/۵ عرض ۲۸ ارتفاع ۳۹/۸	
۶	خانکه بی بی دختر امیر افضل-الدین محمد-الموسوی	۱۰ هجری قمری (۹۶۰)	صندوقی	طول ۱۶۱ عرض ۲۹ ارتفاع ۲۳	
۷	گوهرشاد خاتون دختر سلطان فرخ‌یسار	هجری قمری (۹۶۳)	صندوقی	طول ۱۷۰ عرض ۲۷ ارتفاع ۳۳	

کتیبه‌های روی بدنه سنگ قبور

«الذین یقولون ربنا اننا آمنّا فاغفر لنا ذنوبنا وقنا عذاب النار (۱۶) الصابرين والصادقين والقانین والمنفقین والمستغفرین بالأسحار (۱۷) شهله الله أنه لا إله إلا هو والملائکه وأولوا العلم قایما بالقسط لا إله إلا هو العزیز الحکیم (۱۸) إن الذین عنلله الإسلام وما اختلف الذین أوتوا الکتاب» در حاشیه طولی و عرضی سنگ درباره متوفی صحبت شده است: «هذه الروضة الشریفة المنیفة الخاتون [المعظمة المکرمة المرحومة السعیدة] آرزو ملک ابن [ة] امیر الاعظم افتخار الامراء فی العالم امیر اباز طابت ثراها فی شهر ربیع الاول سنة عشر وثمانمئة» جدول ۲، آنالیز کتیبه سنگ مزار آرزو ملک را نشان می‌دهد.

متن‌های حجاری شده روی سنگ‌مزارها شامل آیات قرآن، ادعیه، اسماء خداوند، اشعار و همین‌طور مشخصات متوفی می‌باشد، که روی بدنه سنگ مزار دیده می‌شود. در سنگ مزار آرزو ملک بنت ایاز شرح کتیبه روی سنگ به صورت قسمتی از آیه الکرسی آمده لله لا إله إلا هو الحی القیوم لا تأخذه سنة ولا نوم له ما فی السماوات وما فی الأرض من / ذا الذی یشفع / عنده إلا یأذنه یعلم ما بین أیدیهم وما خلفهم ولا یحیطون بشیء من علیه إلا بما شاء وسع کرسیه السماوات والأرض ولا یؤوده حفظهما و / هو العلی العظیم» در حاشیه طولی و عرضی روی سنگ از آیات ۱۶-۱۷-۱۸ و قسمتی از آیه ۱۹ سوره آل عمران کتابت شده:

جدول ۲. آنالیز کتیبه سنگ مزار آرزو ملک (جلالی، ۱۳۹۴: ۱۲۳).

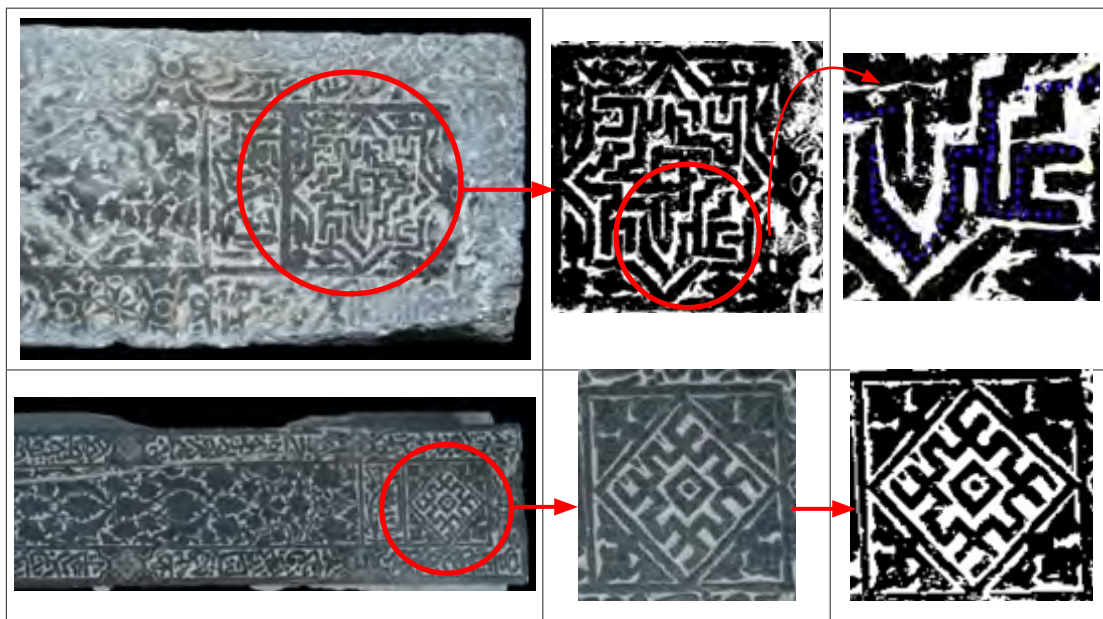
جدول ۳. متن‌های دو طرف سنگ مزار حسین قلی (نگارندگان).

	<p>و مخزن در بحار من النصفه [؟] والایاته / اعنی مرقد قره عین اعظم الامراء /.</p>	<p>بالای سنگ</p>
	<p>هذا مغرب نجم من نجوم سماء / الامارة والعدالة /.</p>	<p>پایین پای سنگ</p>

کتیبه‌های سنگ مزار حسین قلی روی نوار پیرامون سنگ دیده می‌شود که شرح احوال او و تاریخ وفات را آورده است: «امیرزاده کمال الدین حسین قلی ابن امیر الامراء في العالم نبوی / الاخلاق والشيم عمدة الملك في الزمان عماد المملكة / في الا... الذي بالبر والاحسان بستعانة (؟) ... امیر مبارز الدولة / والدين ولی بیک بهادر خلدت ایام عدانته توفي في العاشر من شهر الم شوال سنه ثمانین وثمانمائه من الهجریه / وعزه (؟) وجه اکابر من الکبراء الملحق الی جورا انولی» جدول ۳، متن‌های بالا و پایین سنگ مزار را نشان می‌دهد. این سنگ مزار صندوقی از لحاظ عناصر تزئیناتی بسیار حایز اهمیت است و در نمای فوقانی و بدنه در دو طرف از کتیبه استفاده نشده است. در سنگ مزار صندوقی زمرد خاتون و سنگ مزار صندوقی ردیف ۴ جدول ۱، شاهد استفاده از ابیات فارسی هستیم. متن سمت راست روی سنگ مزار زمرد خاتون: «در ماتم تو دهر بسی شیون کرد / لاله هم خون دیده در دامن کرد / گل جیب قبای ارغوانی بدرید / قمری نمده سیاه در گردن کرد» متن سمت چپ روی سنگ زمرد خاتون: «دو دیده (؟) جهان افرو ختم رفتی» بدنه سمت راست سنگ مزار خاتون: «کاش که آن روز که در پای تو شد خار اجل / دست گیتی بزدی تیغ هلاکم بر سر» بدنه سمت چپ سنگ زمرد خاتون: «تا در این روز جهان بی تو ندیدی چشمم / این منم بر سر خاک تو که خاکم بر سر» متن بالای سنگ زمرد خاتون: «... وفات مرحومه صالحه / زمرد خاتون بنت امیر سعید شاه» متن پایین سنگ زمرد خاتون: «في تاريخ عاشر رجب المرجب سنة ثمان وتسعمائة» (جلالی، ۱۳۹۴: ۱۰۴).

کرد / بدنه سمت راست سنگ: ای دوشیزه اسیر خطه خاک شدی / مهمان عزیز خالق پاک شدی / بدنه سمت چپ سنگ: در فصل بهار هر کجا بودگلی / از غنچه بر آمد و تو در خاک شدی / باورهای شیعی در این کتیبه‌ها بی تاثیر نبوده و خوش نویسان با انتخاب اسم امامان دل بستگی خود را به آنان نشان می‌دادند و با تکرار اسم آنان، مانند عبارت «علی، علی، علی» از آنان مددجویی می‌کردند. در حقیقت، کلمات نه تنها برای اشاره به عناصر و نمادهای شیعی مورد استفاده قرار گرفته‌اند، بلکه طرح‌های پیچیده و ظریف نشان از معنویت دارند (شایسته فر، ۱۳۸۴: ۱۷۵). در قاب بالایی هر دو سنگ مزار یاد شده اسم حضرت علی استفاده شده است، که نمونه‌ای از این تاثیرگذاری شیعی را نشان می‌دهد و همین‌طور در قاب پایینی هر دو سنگ عبارت «حکله‌التعالی» مشترک است (جدول ۴). استفاده از نام حضرت علی و چیدمان آن در کتیبه‌ها به اشکال مختلف صورت می‌گرفت که معانی مختلفی را به ذهن متبادر می‌کرد: از جمله قرار گرفتن نام حضرت در اشکال هندسی و حرکت در جهت عقربه‌های ساعت که نمادی از بهشت است، زمین و بهشت دور دایره‌ای می‌گردند (همان: ۱۶۹). از جمله مواردی دیگر که در سنگ قبرها به چشم

جدول ۴. استفاده از اسم علی «در بالای سنگ مزارهای دوره صفویه (نگارندگان).

وصل علی علی المرتضی وصل علی الحسن
المجتبی وصل علی الحسن الشهید بکربلاء وصل
علی علی زین العابدین وصل علی محمد الباقر وصل
علی جعفر الصادق وصل علی موسی الکاظم وصل
علی علی بن موسی الرضا وصل علی محمد التقی
وصل علی علی النقی وصل علی الحسن العسکری
وصل علی محمد المهدی الهادی صاحب الزمان
صلوات الله وسلامه علیه وعلیهم اجمعین /xxx.

می خورد، ادعیه‌ها هستند. کتیبه دعایی شامل
ستایش پروردگار و ائمه و ستایش شیعیان از دوازده
امام می باشد (شایسته فر، ۱۳۸۴: ۱۶۵-۱۶۶). این
عناصر شیعی در سنگ مزار صندوقی ردیف ۵ در
جدول ۱، به صورت اسامی دوازده امام شیعیان ظاهر
شده است. تصویر ۱، قسمت روی سنگ را نشان
می دهد که دور تا دور آن با صلوات بر دوازده امام
نوشته شده است: اللهم صل علی محمد المصطفی

تصویر ۱- حاشیه در نمای فوقانی سنگ قبر (نگارندگان).

جدول ۵. نمونه عبارت «حکم الله التعالی» در سنگ مزارات (نگارندگان).

در بدنه سمت راست و چپ سنگ مزار
علاقه به حضرت علی کاملاً مشخص است.
متن بدنه سمت راست سنگ: ناد علیا
مظهر العجائب / تجده عوناً لک فی النوائب.
متن بدنه سمت چپ سنگ: کل هم وغم
سینجلی / بولا یتک یا علی یا علی. روی

سنگ مزار خانکه بی بی با کتیبه ای از آیه الکرسی، نام الله جلّ جلاله و نام متوفی و تاریخ فوت حکاکی شده است و نمای فوقانی سنگ مزار گوهر شاد دارای کتیبه آیت الکرسی و نام الله جلّ جلاله و نام متوفی و تاریخ فوت است و در اطراف سنگ صلوات خاصه چهارده معصوم می باشد.

نوع خط کتابت در کتیبه ها یکی از موضوعات مهم در کار هنرمندان روی سنگ مزارها می باشد، که در نمونه های انتخاب شده از خط کوفی بنایی، نسخ و ثلث استفاده شده است و بر این اساس جدول ۶، تهیه شد که در آن، نوع خط هایی که روی سنگ مزارها کار شده، نشان داده می شود.

جدول ۶. نوع خط های استفاده شده در کتیبه سنگ مزارها (نگارندگان).

ردیف	سنگ مزار	نوع خط
۱	آرزو ملک بنت امیرایاز	نسخ و ثلث
۲	کمال الدین حسین قلی	ثلث
۳	زمره خاتون بنت امیر سعید شاه	کوفی بنایی، ثلث، نسخ
۴	---	کوفی بنایی، ثلث، نسخ
۵	---	ثلث
۶	خانکه بی بی دختر امیر افضل الدین محمدالموسوی	ثلث
۷	گوهر شاد خاتون دختر سلطان فرخ یسار	ثلث

کرده اند، دارای دو معنی هستند؛ یکی، معنای حقیقی و دیگری، معنای استعاری و رمزی که ریشه در باورها، اعتقادات و سنن آن ها دارد. رمزپردازی یا نمادگرایی از ابزارهای هنرمندان سنگ تراش، برای بیان مفاهیم است و در فراسوی مرزهای ارتباطی جای دارد (صفی خانی، احمد پناه و خدادادی، ۱۳۹۳: ۶۹).

این تصاویر با اعتقاد به جاودانگی روح ارتباط داشته و عقاید مذهبی زمان خود را به نمایش می گذارد (فقیه میرزایی و مخلص و حبیبی، ۱۳۸۴: ۲۲۵).

در حقیقت با رواج استفاده از سنگ مزار بر روی قبر متوفی، کاربرد اشکال و نقوش مختلف به عنوان نشانه ای بر روی آن ها رایج شد. نشانه ها بیش تر در قالب نقوش اسلیمی و گیاهی، جانوری، تزیینی و انسانی استفاده می شدند (رهبر، ۱۴۰۰: ۲۲). از دیگر نقوش پرکاربرد به نقوش هندسی می توان اشاره کرد که، در کنار کتیبه ها زینت بخش سنگ مزارها بودند. به علاوه، برخی از انواع حجاری ها بر روی سنگ مزارها به چشم می خورند. در ادامه، به بررسی و تحلیل شکل، نقوش و تزیینات پرکاربرد و نمادین سنگ قبور مورد مطالعه می پردازیم:

۱. سنگ قبور صندوقی و گهواره ای: وقتی

از سنگ مزار صندوقی صحبت می شود، طبق مشاهدات انجام شده از یک تکه سنگ مکعب مستطیل سخن به میان می آید که آن را روی خاک به نشانه سنگ مزار استفاده می کردند. در برخی موارد سنگ از داخل خالی است ولی نشانی از قرار دادن جسم یا متوفی مشابه کارکرد تابوت ندارد. در سنگ مزارات صندوقی گهواره ای قسمت پایه به شکل صندوقی است و طول بر جستگی فوقانی کمی کوتاه تر از قسمت پایه در نظر گرفته شده است (تصویر ۲).

نمادشناسی و نقوش تزیینی سنگ قبور صندوقی موزه آستان قدس رضوی

یکی از جلوه های فرهنگ، در مراسم تدفین و هم چنین آیین های مرتبط با آن قابل درک است و در مکان های تدفینی و سنگ مزارات نمود می یابد. بر همین اساس، نقوش و تصاویری که سنگ تراشان بر مزارها ترسیم

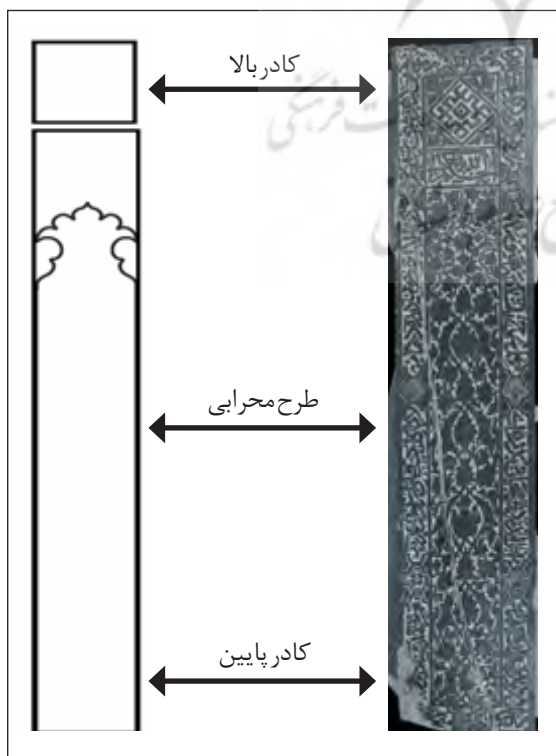
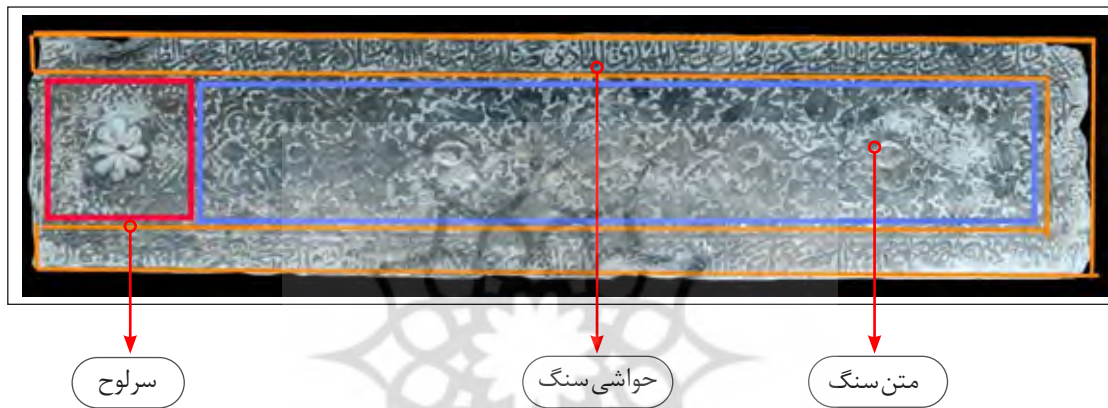
تصویر ۲- سنگ مزار صندوقی گهواره ای آرزو ملک (جلالی، ۱۳۹۴: ۱۲۳).

۲. **طرح محرابی**: طرح محرابی در واقع، شامل دو کادر مستطیلی به روی هم چسبیده است. در مستطیل بالا که بسیار کوچک تر است، آیه، حدیث، نقوش تزیینی، اسامی خدا یا پیامبر یا ائمه و یا سال و مشخصات فرد متوفی حک شده و در کادر مستطیل پایین - که بزرگ تر است - قاب- بندی‌هایی با طرح محرابی دیده می‌شود که نقوش مختلفی در درون آن ایجاد شده است، تصویر ۴، در سنگ‌مزارهای مورد مطالعه، کادر مستطیل یا مربع شکل بالا دارای نقوش تزیینی و اسم حضرت علی می‌باشد.

سنگ مزارات صندوقی شکل، شامل دو جفت مستطیل ساده بر روی نمای فوقانی سنگ مزار بود. اما کم‌نقش محرابی شکل کلیت نمای فوقانی سنگ را در برگرفت و استفاده از گل نیلوفر، نقوش اسلیمی و... که اکثراً، تبدیل به اشکال هندسی شده است- مورد توجه واقع شد (کاظم پور، محمدزاده و شکرپور، ۱۳۹۹: ۷۵). حجاری سنگ‌مزارها به صورت گود، برجسته و ترکیبی کار شده است. این حجاری‌ها در سرلوح، متن سنگ نوشته و حواشی سنگ مزار دیده می‌شود (صفی‌خانی، احمدپناه و خدادادی، ۱۳۹۳: ۶۹) (تصویر ۳).

تصویر ۳- نقوش تزیینی سنگ قبر (نگارندگان). (جلالی، ۱۳۹۴: ۱۲۳).

طرح محرابی نمادی از یک معماری جهانی است (صفی‌خانی، احمدپناه و خدادادی، ۱۳۹۳: ۷۸). در قرآن کریم نیز از محراب به عنوان یک جایگاه مقدس نام برده شده است در سنگ‌مزارها به وفور، از طرح محرابی استفاده شده است. بر اساس دسته بندی که بهشید و بهلولی نیری ارائه داده‌اند، طرح محرابی دارای انواع گوناگونی است که از جمله می‌توان به طرح محرابی ساده، محرابی نخل پنج برگی و محرابی نخل هفت برگی اشاره نمود (بهشید و بهلولی نیری، ۱۳۹۲: ۵). بر این اساس از میان هفت سنگ قبر صندوقی موزه آستان قدس، چهار عدد از آن‌ها پنج برگی، یک عدد هفت برگی و یک عدد نه برگی می‌باشد (جدول ۷). (۳)

تصویر ۴- طرح محرابی (نگارندگان).

۳. نقوش اسلیمی: چرخش‌های اسلیمی که

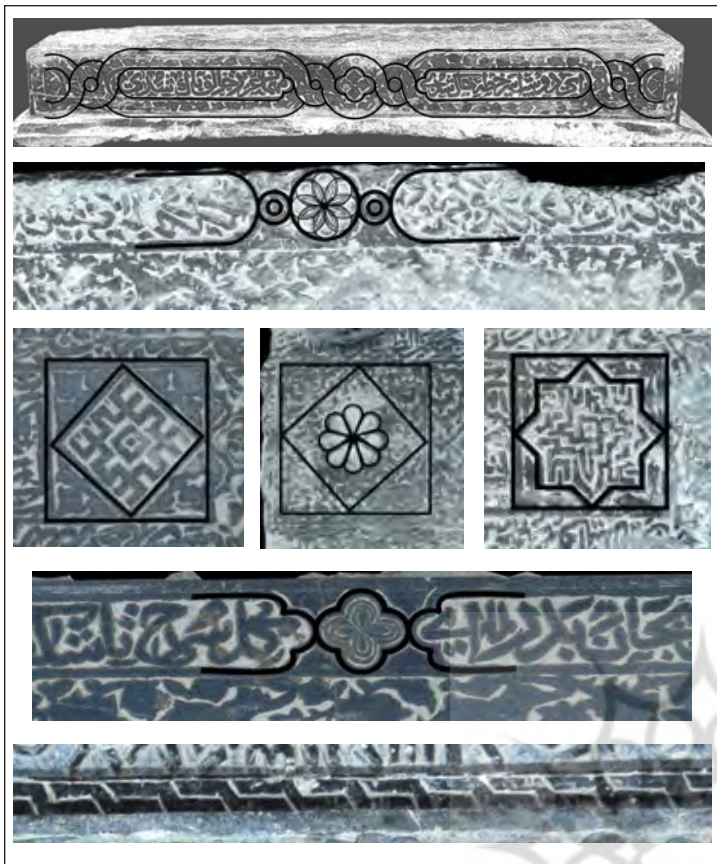
تداعی چرخش و پویش است یکی از بنیادی‌ترین تزئینات اسلامی می‌باشد (پورتر، ۱۳۹۲: ۱۵۵). ایده اسلیمی به‌عنوان بارزترین عنصر و ویژگی بیانی هنر اسلامی ملهم از شاخ و برگ گیاهان است و مشخصه همگی آنان با وجود مدل‌های متنوع، تکرارهای موزون و متناوب است که سبب شده این نقش، فرعی و اصلی نداشته باشد و همگی در کنار هم واژه وحدت را به ذهن متبادر کنند. تکرار متناوب اسلیمی مفهوم زاینده و زاینده شدن را می‌رساند و مفاهیم نظم و حیات را تجسم می‌بخشد (همان: ۹-۱۵). نکته حایز اهمیت در ارتباط با اسلیمی آن است که، شاخه اسلیمی به‌گونه‌ای طراحی می‌شود که باعث شکل‌گیری دیگر نقوش می‌باشد؛ مثلاً، ترنج یا سر ترنج با حرکت نرم شاخه اسلیمی ساخته می‌شود (هنرور، ۱۳۹۸: ۱۰۶). اسلیمی از گذشته‌های دور بسیار پرکاربرد بوده است و برای آذین‌بندی‌های اشیاء و در حجاری‌ها استفاده می‌شده است و ظاهراً، از دوران سلجوقی و تیموری این نام بر آن نهاده شده است و به مرور زمان تکامل یافته است. با توجه به مشاهدات و اسناد این نقش از نقوش اصیل ایرانی است و از ایران به دیگر فرهنگ‌ها وارد شده است (همان). با توجه به جایگاه و کاربرد هنر اسلیمی در این جا شاهد هستیم که یکی از مشهودترین

آرایه‌های تزئینی به‌کار رفته در سنگ‌مزارها، نقوش اسلیمی همراه با شاخ و برگ‌های تزئینی در قالب پیچ‌های اسلیمی می‌باشد. این حجاری‌ها به صورت تزئینی به‌خوبی حرکت‌های عرفانی، دنیایی و آخرتی را تداعی می‌کند و ظرافت و زیبایی خود را به صورت گود و برجسته به رخ می‌کشد که در تمام قسمت‌های سنگ مزار اعم از سرلوح، بدنه، قاب‌بندی‌ها، حواشی و... دیده می‌شود. هنرمند حجاری با استفاده از این نقوش در قسمت‌های مختلف سنگ مزار تعادل را در کار ایجاد کرده است. سنگ مزار حسین قلی یکی از زیباترین نمونه‌های نقوش اسلیمی در موزه آستان قدس رضوی می‌باشد (تصویر ۵).

۴. قاب‌های تزئینی: هنر اسلامی که به دنبال

معنی دادن به حیات هدف‌دار خود است، در بیان و تجسم توحید، هندسه را با قیود اعتقادی خود سازگار کرده و به مدد آن نقش‌های زیبایی را خلق می‌نماید. هنرمندان مسلمان به دو دلیل هنر هندسی را استفاده و گسترش دادند: دلیل اول، این بود که، جای‌گزینی را برای تصاویر ممنوع موجودات زنده فراهم می‌آورد. چراکه مخاطبان را به تفکر روحانی دعوت می‌کرد و دلیل دوم، پیشرفت و جایگاه علم هندسه در دنیای اسلام بود (کاظم‌پور، محمدزاده و شکرپور، ۱۳۹۹: ۷۷). گره‌ها نقوش منظم هندسی و درهم تنیده متناسب و متقارنی

جدول ۸. نمونه‌ای از فرم‌های هندسی استفاده شده در حجاری سنگ مزارهای صندوقی موزه آستان قدس (نگارندگان).

۵. گل چندپر: تنوع این گل‌ها به صورت گل‌های چهار پر، هشت پر، و گل لوتوس می‌باشد. جایگاه این گل‌ها به صورت مرکزی در قاب بالای سنگ قبر است یا ارتباط یک سری از کتیبه‌های اطراف را به صورت زنجیر برقرار کرده است و یا برای پر کردن فضاهای خالی حجاری شده است. جدول ۹، به تفصیل، کارکرد گل‌ها را در سنگ مزارات مورد مطالعه نشان می‌دهد.

تصویر ۵- نقوش اسلیمی در سنگ مزار صندوقی حسین قلی (نگارندگان).

هستند که در قرن پنجم رایج شدند و پیشینه آن به معماری دوره سلجوقی می‌رسد. گره‌ها در کنار نقوش گیاهی اسلیمی و ختایی نقوش تزیینی هنرهای اسلامی را تشکیل می‌دهند (توسلی، ۱۳۹۷: ۲۸). در دوره تیموری، گره‌ها به صورت خطوط منحنی هستند که از زیر و روی هم گذشته و در حقیقت نوعی قاب تشکیل می‌دهند، برای مشخص شدن فضای کتیبه یا حاشیه، که قرار است با نقوش گیاهی آراسته شوند (همان). در سنگ قبور موزه آستان قدس نقوش هندسی در ترکیب با سایر نقوش مورد استفاده قرار گرفته است و دایره یکی از فرم‌های هندسی پرکاربرد است که در این نمونه‌ها دیده می‌شود. جدول ۸، فرم‌های هندسی را روی سنگ مزارها نشان می‌دهد.

جدول ۹. جایگاه قرارگیری گل‌های حجاری شده روی سنگ مزارات (نگارندگان).

جایگاه قرارگیری	گل‌های حجاری شده
گل هشت پرکه در مرکز کادر بالایی سنگ مزار قرار دارد.	
استفاده از گل چهار پر برای برقراری ارتباط بین کتیبه‌ها به صورت زنجیره‌ای دور تادور سنگ مزار	
استفاده از گل لوتوس برای پر کردن فضاهای خالی در تزیینات سنگ مزارها	

یک نوار کم‌عرض و ظریف در اطراف کتیبه به صورت سطوح فرورفته متناوب به چشم می‌خورند که از جنس خود سنگ هستند (تصاویر ۶ و ۷). همین‌طور، در چهار گوشه برخی از سنگ مزارات شاهد فرم ستونی شکلی هستیم که جایگاهی تزیینی دارد و یک مقرنس را در بخش بالایی خود نگه داشته است. فرم ستونی شکل در سنگ مزار زمرد خاتون و حسین قلی و گوهر شاد خاتون در چهار طرف سنگ مزار صندوقی به صورت تزیینی حکاکی شده است. در سنگ مزار حسین قلی و گوهر شاد خاتون این فرم‌های ستونی شکل پیچان به یک سرستون سنگی ختم می‌شود که زیبایی سنگ را دوچندان می‌کند (تصاویر ۸ و ۹).

۶. مقرنس و ستون تزیینی: مقرنس یا قطاربندی از زیباترین عناصر تزیینی در معماری است. این عنصر تزیینی بیش‌تر در تزیینات معماری مساجد و مدارس کاربرد دارد؛ در ساخت مقرنس، غالباً، از مصالح دیگر استفاده و سپس، به بنا اضافه می‌شود (موسوی حاجی و نیک‌بر ۱۳۹۳: ۱۵۱-۱۵۲). در حقیقت، مقرنس از قرار گرفتن سطوح برآمده یا فرورفته و یا مقعر در کنار یا روی هم به صورت مرتب یا متضاد تشکیل می‌شود؛ این سطوح به صورت عمودی یا افقی روی هم قرار می‌گیرند و تداعی‌کننده لانه زنبور هستند (زمانی، ۱۳۵۰: ۱۲). در سنگ قبور معرفی شده، مقرنس‌های تزیینی به صورت

تصویر ۶- مقرنس در اطراف بدنه سنگ ردیف ۵ (نگارندگان).

تصویر ۷- مقرنس در اطراف بدنه سنگ خانکه بی بی (نگارندگان).

تصویر ۸- مقرنس در سر ستون سنگ مزار حسین قلی (نگارندگان).

تصویر ۹- مقرنس در سر ستون سنگ گوهرشاد خاتون (نگارندگان).

با توجه به مطالعات انجام شده روی هفت نمونه از سنگ مزارات صندوقی محفوظ در موزه آستان قدس رضوی در جدول ۱۰، به طبقه بندی نقوش مورد استفاده در هر یک از این سنگ مزارهای صندوقی می پردازیم.

جدول ۱۰. طبقه بندی نقوش سنگ قبور صندوقی مورد مطالعه (نگارندگان).

ردیف	سنگ قبر	کتیبه	طرح محراب	نقوش اسلامی	قاب تزئینی	مقرنس	ستون تزئینی
۱	آرزو ملک بنت امیر ایاز	دارد	ندارد	ندارد	دارد	ندارد	ندارد
۲	کمال الدین حسین قلی	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد
۳	زمره خاتون بنت امیر سعید شاه	دارد	دارد	دارد	دارد	ندارد	دارد
۴	---	دارد	دارد	دارد	دارد	ندارد	ندارد
۵	---	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد	ندارد
۶	خانکه بی بی دختر امیر افضل الدین محمدالموسوی	دارد	دارد	ندارد	دارد	دارد	ندارد
۷	گوهرشاد خاتون دختر سلطان فرخ یسار	دارد	دارد	ندارد	دارد	دارد	دارد

نتیجه‌گیری

آستان قدس رضوی گنجینه‌ای بزرگ از آثار هنری را دارد. که هنوز بسیاری از آنان برای پژوهشگران معرفی نشده‌اند. سنگ مزارات محفوظ در این مجموعه بزرگ از جمله آثاری است که به سبب خواندن مضامین و مطالعه نقوش دارای اهمیت است. حدود پانزده مورد سنگ مزار صندوقی در این موزه در معرض نمایش بازدیدکنندگان می‌باشد که در این پژوهش به هفت مورد از سنگ مزارات - که بیش‌ترین اطلاعات و کم‌ترین تخریب را داشتند - پرداخته شد و فرم سنگ‌ها، نقوش تزئینی و کتیبه‌های حجاری شده روی آن‌ها مورد مطالعه قرار گرفت.

آنچه در ارتباط با سنگ مزارات صندوقی انتخابی می‌توان بیان داشت این است که بر روی سنگ مزارات شاهد دو نوع تزئین کتیبه‌ها و نقوش هستیم. برای نگارش متن روی سنگ قبرهای صندوقی به ترتیب از خطوط ثلث، نسخ و کوفی استفاده شده است. در تحلیل محتوایی متون حکاکی شده بر روی سنگ قبرها باید گفت که، مضمون سنگ قبرها، علاوه بر ارائه مشخصاتی از شخص متوفی، آیات قرآنی، ادعیه، صلوات و شعر استفاده شده است؛ اما به تدریج، در دوره صفویه از میزان استفاده از این عبارات مقدس کاسته می‌شود و معمولا، تمام متن به شرح زندگانی فرد متوفی اشاره دارد و در بعضی موارد، از عبارات شعری نیز استفاده شده است که این موضوع را احتمالاً می‌توان ناشی از احتیاط بیش‌تر مردم در استفاده از عبارات قرآنی و دعایی دانست. کتیبه‌ها آینه‌ای تمام‌نمای از اعتقادات مذهبی مردمان آن عصر را به جلوه درمی‌آورند؛ مردمانی که رابطه بین صورت و معنای نقوش را کاملاً می‌شناختند. مخصوصاً اشاره به نام حضرت علی به واسطه رسمیت یافتن مذهب شیعی در دوران صفویه از موارد قابل توجه می‌باشد. این کتیبه‌ها در نمای فوقانی، بدنه‌ها و حاشیه‌های پیرامون سنگ مزار حکاکی شده است.

تزئینات سنگ قبرها از موضوعات قابل توجه دیگر است. این تزئینات از دوره ایلخانی تا اواخر پهلوی با تغییراتی ناچیز شامل طرح‌های محرابی، مقرنس، نقوش هندسی و اسلیمی، پیچ‌های گلدانی، گل‌های چندپر، قاب‌های تزئینی و قاب ترنج‌هاست. نقوش

هندسی در کنار نقوش گیاهی و کتیبه‌ها به کار رفته است و دایره یکی از پرکاربردترین این نقوش می‌باشد. این نقوش با تکرار و تکثیر منظم نقشی در تمام جهات شکل برای پر کردن کل صفحه و فضای خالی مابین اشکال شکل می‌گیرد. در کنار هم قرار گرفتن این نقوش و کتیبه‌ها معانی نمادین را به نمایش می‌گذارد. نقوش گیاهی اسلیمی و حرکت‌های حلزونی و تکرار مداوم آن‌ها اشاره‌ای به امر کثرت در وحدت و فناپذیری جهان با زایش مداوم را به ذهن متبادر می‌کند.

در تغییر فرم سنگ مزار صندوقی گهواره‌ای به صندوقی، طرح محرابی شکل به عنوان جای‌گزینی برای قسمت برجسته فوقانی سنگ مزار صندوقی گهواره‌ای کاملاً مشخص است. برای بیان تاریخ فوت فرد متوفی یا وقایعی که بر روی سنگ قبرها به آن‌ها اشاره شده، از تاریخ قمری استفاده شده است. از آن‌جا که بحث بر آثار موزه آستان قدس رضوی تمرکز دارد و این مجموعه غنی تاکنون فاقد انتشار آنلاین به شکل گسترده بوده است، مقاله حاضر می‌تواند برای پژوهش‌های بعدی راه‌گشا باشد.

پی‌نوشت

۱. اصولا تلاش تیمور، در ابتدا تمرکز بر یادبود اعضای خانواده در گذشته‌اش بود و در این راستا، آرامگاه‌هایی را در مجموعه شاه‌زنده سمرقند بنا کرد، که شانزده عمارت داشت. نام این مجموعه از نام پسر عمومی پیامبر، قاسم بن عباس گرفته شده که آرامگاه وی از مدت‌ها قبل، زیارت‌گاه مهم سمرقند بود. در آن‌جا، بر اساس رسوم اسلامی، مرده را در کنار مقبره امام‌زاده یا شهیدی دفن می‌کردند (جمشیدی کوهساری، ۱۳۸۹: ۹۲).

منابع

- آزند، یعقوب (۱۳۹۲). *پژوهشی بر نگارگری ایران*، جلد ۲، چ. دوم، تهران: سمت.
- ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق) (۱۳۷۳). *عیون اخبار الرضا (ع)*، ترجمه حمیدرضا مستفید و علی اکبر غفاری، جلد ۲، تهران: صدوق.
- ابن حوقل (۱۳۶۶). *سفرنامه ابن حوقل (ایران در صوره الارض)*، ترجمه و توضیح دکتر جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
- اوکین، برنارد (۱۳۸۶). *معماری تیموری در خراسان*، ترجمه علی آخشینی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- بهشید، بابک و بهلولی نیری، بهزاد (۱۳۹۲). مفهوم نقش و نگاره‌ها در سنگ قبرهای محوطه شهیدگاه بقعه شیخ صفی‌الدین، *همایش ملی باستان شناسی ایران، دستاوردها، فرصت‌ها، آسیب‌ها*، ۱-۱۴.
- بوات، لوسین (۱۳۸۳). *تاریخ مغول «تیموریان»*، ترجمه محمود بهروزی، تهران: آزاد مهر.
- پورتر، ایو (۱۳۹۲). *آداب و فنون نقاشی و کتاب‌آرایی*، ترجمه زینب رجبی، چ. دوم، تهران: فرهنگستان هنر.
- پورکریم، هوشنگ و کیا، صادق (۱۳۴۲). سنگ‌مزارهای ایران، *هنر و مردم*، شماره ۱۲، ۳۱-۳۹.
- پویان، جواد و خلیلی، مژگان (۱۳۸۹). نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبرهای دارالسلام شیراز، *کتاب ماه هنر*، شماره ۱۴۴، ۹۸-۱۰۷.
- تناولی، پرویز (۱۳۸۸). *سنگ قبر*، تهران: آگاه.
- توسلی، وحید (۱۳۹۷). *مکتب هرات، تحلیلی بر آرایه‌ها و تزیینات مصاحف قرآنی*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- جلالی، میثم (۱۳۹۴). *آثار سنگی موزه آستان قدس رضوی*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- جمشیدی کوهساری، معصومه (۱۳۸۹). وضعیت هنر و معماری در دوره تیموریان، *فرهنگ پژوهش*، شماره ۷، ۸۵-۱۰۴.
- خسرونژاد، پدram (۱۳۷۷). سنگ‌مزارها از پنجره مردم شناسی هنر، *کتاب ماه هنر*، شماره ۱، ۲۳-۲۶.
- دلبری، شهربانو (۱۳۹۳). «بازار سنگ تراشان» *دائرة المعارف آستان قدس رضوی*، جلد ۱، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- رهبر، ایلناز (۱۴۰۰). مطالعه تاریخی بازتاب تحولات نشانه‌ای جنسیت بر روی سنگ قبور زنان از دوره قاجار تا دوره معاصر، *جلوه هنر*، دوره ۱۳، شماره ۲، ۲۱-۳۳.
- زمانی، عباس (۱۳۵۰). مقرنس تزئینی در آثار تاریخی اسلامی ایران، *هنر و مردم*، شماره ۱۰۲ و ۱۰۳، ۸-۲۵.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۴). *عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیموریان و صفویان*، تهران: مطالعات هنر اسلامی.
- شریفی نیا، اکبر؛ ساریخانی، مجید؛ دولت‌یاری، عباس و قائمی، نعیمه (۱۳۹۵). شناخت و بررسی مضامین و نقوش تزئینی سنگ قبور شهرستان دره شهر در استان ایلام، *هنرهای تجسمی (هنرهای زیبا)*، دوره ۲۱، شماره ۱، ۲۳-۳۵.
- شیخی، علیرضا و جهانیان، عطیه (۱۳۹۷). بررسی و شناخت مضامین و نقوش سنگ قبرهای محفوظ در هارونیه توس، *نگارینه هنر اسلامی*، دوره ۵، شماره ۱۶، ۸۱-۹۲.
- صفی‌خانی، نینا؛ احمدپناه، سید ابوتراب و خدادادی، علی (۱۳۹۳). نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبور قبرستان تخت فولاد اصفهان (با تاکید بر نقوش حیوانی شیر و ماهی)، *هنرهای تجسمی (هنرهای زیبا)*، دوره ۱۹، شماره ۴، ۶۷-۸۰.
- علی‌نژاد، روجا (۱۳۹۳). سفید چاه، نمایه‌ای فراتر از یک گورستان (شناخت و بررسی مضامین تصویری گورستان سفید چاه)، *هنرهای تجسمی (هنرهای زیبا)*، دوره ۱۹، شماره ۲، ۴۹-۵۶.
- فقیه‌میرزایی، گیلان؛ مخلصی، محمدعلی و حبیبی، زهرا (۱۳۸۴). *تخت فولاد یادگار تاریخی اصفهان*، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود (۱۳۸۹ ق). *آثار البلاد و اخبار العباد*، بیروت: دار صادر.
- کاظم پور، مهدی؛ محمدزاده، مهدی و شکرپور، شهریار (۱۳۹۹). تحلیل نمادشناسی نقوش سنگ مزارات اسلامی موزه شهر اهر، *هنرهای زیبا هنرهای تجسمی*، دوره ۲۵، شماره ۱، ۷۱-۹۶.
- کفیلی، حشمت و باغبان، حسن (۱۳۷۰). *گزارش گمانه‌زنی اطراف حرم مطهر*، بی‌جا، بی‌نا.
- لسترنج، گای (۱۳۴۶). *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی*، ترجمه محمود عرفان، تهران: علمی و فرهنگی.
- ماهوان، احمد، *تاریخ مشهد الرضا (ع)*، مشهد: ماهوان.
- مدرس رضوی، محمد تقی؛ فیاض، علی اکبر؛ مویدثابتی، سیدعلی؛ مولوی، عبدالحمید و فرخ، محمود (۱۳۸۶). *مشهد در آغاز قرن چهارده خورشیدی مشهور به گزارش مکتب شاهپور*، تصحیح و توضیح مهدی سیدی با همکاری و اهتمام مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد و قطب علمی فردوسی‌شناسی دانشگاه ادبیات و علوم انسانی، مشهد: آهنگ قلم.
- موسوی حاجی، رسول و نیک‌بر، مازیار (۱۳۹۳). *هنرهای کاربردی دوره اسلامی*، تهران: سمت.
- وولف، هانس‌ای (۱۳۷۲). *صنایع دستی کهن ایران*، ترجمه سیروس ابراهیم زاده، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- هنرور، محمدرضا (۱۳۹۸). *بیچش سیمین، بیچش‌های اسلیمی و ختایی در هنر تذهیب و طراحی فرش*، تهران: یساولی.

- of the Islamic Period, Tehran: Samt (Text in Perian).
- Honarvar, M. R. (2018). *Silver Twist: Arabesques and Khitan Twists in the Art of Gilding and Carpet Design*, Tehran: Yasavoli (Text in Perian).
- Azhand, Y. (2013). *A Study on Iranian Painting (2nd Ed.)*, Vol. 2, Tehran: Samt (Text in Perian).
- Behshid, B. & Bohlouli Nayeri, B. (2012). The Concept of Inscriptions and Pictures in the Surrounding Tombstones of Shahid-gah of Sheikh Safi-ed-Din tomb, National Archeology Conference of Iran, *Achievements, Opportunities, Damages*, 1-14 (Text in Perian).
- Bouvat, L. (2013). *Histoire mongol: Timurides*, Translated by Mahmood Behforouzi, Tehran: Azadmehr (Text in Perian).
- Porter, Y. (2012). *Painters, Paintings, and Books: An Essay on Indo-Persian Technical Literature, 12-19th Centuries* (2nd Ed.), Translated by Zainab Rajabi, Tehran: Iranian Academy of the Arts (Text in Perian).
- Pourkarim, H. & Kia, S. (1963). Gravestones of Iran, *Journal of Art and People*, 12, 31-39 (Text in Perian).
- Tavassoli, V. (2017). *Harat School, An Analysis of the Rhetorics and Decorations of Qur'anic Books*, Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation (Text in Perian).
- Jalali, M. (2014). *Stone Artifacts of Astan Quds Razavi Museum*, Mashhad: Astan Quds Razavi Research Foundation (Text in Perian).
- Khosronejad, P. (1998). *Tombstones from the Window of Art Anthropology*, Book of the Month: Art, 1, 23-26 (Text in Perian).
- Rahbar, I. (2021). A Historical Study of the Reflection of Changes in Gender Symbols on Women's Tombstones from the Qajar Period to the Contemporary Period, *Jelveh Honar*, 11(2), 21-33 (Text in Perian).
- Zamani, A. (1971). Decorative moqrans in Islamic historical works of Iran, *Journal of Art and People*, 102-103, 8-25 (Text in Perian).
- Shayestehfar, M. (2004). *Elements of Shia Art in Painting and Inscriptions of Timurids and Safavids*, Tehran: Islamic Art Studies (Text in Perian).
- Sheikhi, A. R. & Jahanian, A. (2017). Examining and Understanding the Themes and Motifs of Mahfouz Tombstones in Tous's Harunieh, *Islamic Art Magazine*, 5(16), 81-92 (Text in Perian).
- Safi Khani, N., Ahmad Panah, S. A. & Khodadadi, A. (2014). *Semiotics of Tombstone Motifs of Takht Foulad Cemetery of Isfahan (With Emphasis on Lion and Fish Animal Motifs)*, Visual Arts (Fine Arts), 19(4), 67-80 (Text in Perian).
- Kazempour, M., Mohammadzadeh, M. & Shekarpour, Sh. (2019). Analysis of Symbology of Stone Patterns of Islamic Tombs in Ahar City Museum, *Fine Arts-Visual Arts*, 25(1), 71-96 (Text in Perian).
- Kuhnel, E., Maaleki, Sh. & Aqdasiyeh, H. (1988). *Arabesques, Khitan and Shah Abbasi Flowers (A Look at the Historical Records of Three Decorative Paintings)*, Tehran: Farhangsara (Text in Perian).
- Mojarrad Takestani, A. (2015). *Study of the Development and Evolution of Gilding Art Motifs in Iran*, Tehran: Yasavoli (Text in Perian).
- Mousavi Haji, R. & Nikbar, M. (2013). *Applied Arts*

Study and Analysis of the Concepts in Boxed Tombstone Cravings in Astan Quds Razavi Museum ¹

Leila Ghanizadeh ²

Afsaneh Baratifar ³

Meysam Jalali ⁴

Received: 2022-06-06

Accepted: 2022-06-11

Abstract

Death is a vital necessity and an undeniable phenomenon. Death is a concept in contrast with life and inevitable. Confrontation with death has a lifespan as old as humanity itself. Humanity's constant confrontation with death has made man make peace with its inevitability. Therefore, the desire to know more about the phenomenon of death has been one of human's oldest pastimes. The way of dealing with this process has different patterns in different cultures and traditions. But since mankind have always been looking for a way to commend the deceased, monuments and tombs have been one of the most obvious ways of showing and symbolizing the deceased person, and tombstones are important in this process. The construction of tombs has long been important for honoring the status of the dead, so that in the ancient times of Iran we come across tombs and graves that show us the traditions of the past regarding the deceased. After Islam, according to the Islamic tradition, the deceased is buried in the soil during a ceremony. In line with historical eras, tombs were structurally influenced and conformed to the various cultural factors of each era and changes in rituals and beliefs.

In Islamic Iran, tomb buildings became prevalent from the 4th century A.H. and the construction of tombs for important people became popular and gradually widespread, and as evidenced by history, since then the tombs of the elders and important figures always continued to be significant during following eras. Tombs are a place to display history, art, culture and even philosophy and life style of the people of a society. The

1. DOI: 10.22051/JJH.2022.40614.1804

2-Instructor, Department of Painting, Ferdows Institute of Higher Education, Mashhad, Iran.

Email: Leila.ghanizadeh@yahoo.com

3-MA., Department of Painting, Faculty of Arts, AlZahra University, Tehran, Iran, Corresponding Author.

Email: Afsanehbaratifar@gmail.com

4-Researcher, Department of Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi, Mashhad, Iran.

Email: m.jalali@islamic-rf.ir

common feature of tombs and mausoleums, either for important figures or ordinary people, is the existence of a tombstone that is designed with special specifications. By observing the graves and studying them and the concepts, themes and motifs of their carvings, beliefs, history of the people of a region, and even their art can be understood. Inscriptions, names, decorations and forms are the factors that give life to the stone, and become guides and take us somewhere in-between existence and non-existence; where there is no name, but only commemoration. Patterns that are a testament to the art history of Iranian civilization and their main source are mystical in nature.

The history of using tombstones in Iran dates back to Islam. Although there is no sign and proof of the onset of placing the stone on the grave of the deceased, it can be said that the way of burial and marking the grave (stone) after forty days in Shia jurisprudence can be the beginning of this tradition. By the passage of time the tombstones, like other works of the Islamic period, were decorated by symbols that implied many characteristics, ranging from the introduction of the deceased to the historical period and identity signs. The application of a boxed tombstones on the grave of the deceased does not have a precise and specific date, but their first well known examples can be found in the Timurid period. Tombstones in various types and special styles, which are rooted in the religious foundations of the Islamic periods, are used in all cemeteries and are considered an important feature of the cemetery. Engraved motifs in the Islamic period can be seen in various parts of religious texts, one example of which is tombstones engraved with plant themes, ethnic beliefs, pure sculptural forms and inscriptions with various forms of calligraphy.

Since far past, ever since the burial of the holy body of the 8th Imam of Shiites, Imam Reza's (pbuh) holy shrine has been the focus of attention of various groups of people, and many people, in their wills, requested to be buried next to the shrine of this noble Imam. Also with the development of the Holy Shrine for the welfare of pilgrims and the growing trend of urbanization, a number of tombstones around the Holy Shrine were transferred to the Astan Quds Razavi Museum. Astan Quds Razavi has a great treasure of art works, many of which have not yet been introduced to researchers. The tombstones preserved in this large collection are among the works that are considered significant, due to the reading of their themes and the study of their motifs. This research intends to study the symbolic concepts of this type of tombstones with various decorations and examine their form and content. The tombstones of the Astan Quds Razavi Museum include the Timurid and Safavid periods. About 15 tombstones are on display in this museum. In this research, 7 samples of tombstones from the tombs of Mahfouz in Astan Quds Razavi Museum have been studied. Two of them have recently been found in the excavations of the Holy Shrine of Razavi and are introduced for the first time in this study. They belong to Khanka Bibi, the daughter of Amir Afzaluddin Mohammad Al Mousavi and Goharshad Khatun, the daughter of Sultan Farrokh Yasar.

The purpose of this research is to study the structure, inscriptions and motifs carved on the tombstones. The question of this research is what concepts do the inscriptions and decorative motifs of the box tombstones of Astan Quds Razavi Museum refer to?

The research method is based on analytical and descriptive method, and data collection is conducted via field studies and documents and library resources in parallel. The statistical population of the research includes 7 examples of tombstones in Astan Quds Razavi Museum, which have the maximum amount of information and the minimum percentage of degradation.

The results of the research show that the decorations of the studied tombstones were decorated with inscriptions, geometric designs, Mihrabi and Moqransi motifs with carvings of plant foliage such as lotus flower and Eslimi designs. The texts engraved on the tombstones include verses of the Quran, prayers, names of God, poems, and also the

details of the deceased, which can be seen on the body of the tombstone. What can be said concerning the selected tombstones is that two types of inscriptions and motifs can be detected on them. In addition to introducing the deceased with prayers, the verses of the Quran and the names of the Innocents, the inscriptions reflect the whole view of the religious beliefs of the people of that era, who fully understood the relationship between the form and the meaning of the motifs. Especially mentioning the name of Hazrat Ali due to the recognition of the Shia as the official religion of Iran during the Safavid era is one of the noteworthy cases. These inscriptions are engraved on the top most part, body and the margins of the tombstone. The type of writing style in the inscriptions is of significant importance in the work of artists on tombstones. In the selected examples, the Kufic script of Banai, Naskh, and Tholut have been used. In transforming the shape of tombstones from cradle to boxed, the altar-shaped design at the top of the box is quite clear a replacement for the upper prominent part of the cradle tombstone. The design of the altar contains decorations such as inscriptions and motifs. In connection with the motifs, the use of geometric, Eslimi and Moqrans motifs is prominent. Geometric motifs are used along with plant motifs and inscriptions, among which circle is one of the most widely used shapes. These motifs are formed by regular repetition and reproduction of a pattern in all directions of the shape to fill the entire surface and the empty space between the shapes. These geometric motifs can also be seen in the form of decorative flowers, the varieties of which are four-petal, eight-petal, and lotus flowers. Sometimes these flowers are centrally located in the upper frame, or they connect a series of surrounding inscriptions as a chain, or they are carved to fill empty spaces. The juxtaposition of these motifs and inscriptions shows symbolic meanings. Also, in the four corners of some tombstones, column-shaped designs can be seen that have a decorative purpose and hold a Muqrans design at their upper part which creates a sense of balance. These carved capitals on the four sides of the stone create balance and symmetry between the elements and motifs used in the stone. Eslimi plant motifs and spiral movements and their continuous repetition evoke the multiplicity in unity and the immortality of the world with continuous birth.

Key words: Astan Quds Razavi museum, Timurid Period, Safavid Period, Boxed Tombstones, Motifs, Inscriptions.